

Щербенко Едуард Васильович,
*кандидат філософських наук, докторант
Інституту філософії імені Г.С. Сковороди
Національної академії наук України
orcid.org/0000-0002-8706-9195
mysl@ukr.net*

СМЕРТЬ РЕЦИПІЄНТА. ТРАВМА МОДЕРНІЗАЦІЇ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ ПЕРЕХІДНОЇ ДОБИ

У статті в контексті герменевтичного повороту, що позначився в українській філософській літературі після 2014 року, зокрема проблематизації процедури рецесії, досліджується вплив травми модернізації та її опрацювання на дискурсивні практики перехідного суспільства. При цьому виявляється комбінований характер компетенцій дослідника, що не піддається редукції. Показано, що за відсутності в посттравматичному суспільстві необхідної фігури носія подібних компетенцій альтернативою постає ставка (контр)еліт на ресентимент. Як наслідок не гарантованим виявляється процес (між)національного примирення (який може бути представлений як певний герменевтичний цикл), що демонструють приклади вірменського геноциду (1915) та «афганської» травми. Відзначивши відкритий характер герменевтичної мережі дослідження феномена Майдану, в аспекті його емансипаційного чинника, що задає фронтір герменевтики дорослішання української транзитної громади, автор звертає увагу на неможливість подати цю проблематику в рамках нормативістськи орієнтованої комунікативної практичної філософії (яка не передбачає сценарію «гри в ресентимент»). Подолання цього концептуального обмеження спонукає звернутися до ширшого поля дискурсивних практик органічної інтелігенції (Граммі): редакторів ЗМІ, публічних інтелектуалів, блогерів. У цьому контексті набирає евристичності розрізнення метафори й гіперболи як тропів, котрі визначають перформативний вимір суспільно-політичного дискурсу. Якщо нові метафори суспільство може опанувати еволюційно, нові гіперболи передбачають умови революційних змін або війни. У світлі новітнього українського досвіду та нових безпрецедентних викликів деліберативна теорія оцінюється як недостатньо релевантна. На завершення автор висновує пропозиції щодо подальших напрямів дослідження проблеми.

Ключові слова: генерація, герменевтика, гіпербола, деліберативна теорія, рецесія, травма.

Shcherbenko Eduard,
*Candidate of Philosophy Sciences, Doctoral Student
H. Scovoroda Institute of Philosophy
National Academy of Sciences of Ukraine
orcid.org/0000-0002-8706-9195
mysl@ukr.net*

DEATH OF RECIPIENT. THE TRAUMA OF MODERNIZATION IN THE SOCIO-POLITICAL DISCOURSE OF THE TRANSITIONAL AGE

In the context of the hermeneutic turn that has been marked in the Ukrainian philosophical literature after 2014, in particular the problematization of the reception procedure, the article examines the impact of the trauma modernization and its processing on the discursive practices of a transitional society. At the same time, the combined nature of the researcher's competencies is revealed, which cannot be reduced. It is shown, that in the absence of the necessary figure of a carrier of such competencies in a post-traumatic society, the alternative is the (counter) elites reliance on resentment. As a result, the process of (inter)national reconciliation (which can be represented as a certain hermeneutical cycle) is not guaranteed, as the examples of the Armenian genocide (1915) and 'Afghan' trauma demonstrate. Noting the open nature of the hermeneutical network of the Maidan phenomenon study, in terms of its emancipatory factor, which sets the frontier for the hermeneutics of the maturation of the Ukrainian transit community, the author draws attention to the impossibility of presenting this issue within the framework of the normative communicative practical philosophy (which does not provide for a 'game of resentment' scenario).

Overcoming this conceptual limitation prompts us to turn to the broader field of discursive practices of organic intellectuals (Gramsci): media editors, public intellectuals, bloggers. In this context, the distinction between metaphor and hyperbole as tropes that determine the performative dimension of socio-political discourse becomes heuristic. While society can learn new metaphors evolutionarily, new hyperbole implies conditions of revolutionary change or war. In the light of the recent Ukrainian experience and new unprecedented challenges, the deliberative theory is assessed as insufficiently relevant. In conclusion, the author makes proposals for further research directions.

Key words: deliberative theory, generation, hermeneutics, hyperbole, reception, trauma.

Вступ. Для розвитку нередукційного підходу до проблеми «дискурс і відповідальність», наміченого в попередніх публікаціях, де виділені такі її аспекти, як редукція уяви дослідницької спільноти, елімінація генераційного виміру проблеми, що має особливо чутливі наслідки за умови зміни парадигм, епістем тощо, у статті ми звернемося до розгляду чинника травми модернізації та її опрацювання, що мав визначальний вплив на розвиток дискурсивних практик у вітчизняному перехідному суспільстві, надавши суспільно-політичному дискурсу роль носія інституційної пам'яті демократичного транзиту.

Стан дослідження проблеми. У річищі герменевтичного повороту, який позначився у вітчизняній філософській періодиці після 2014 року, що виявилось, зокрема, у проблематизації процедури рецепції (Йосипенко, 2020), ми звернули увагу на редукційний характер дослідницької програми критичного дискурс-аналізу (вплив якого поширився в експертних колах у «нульові» роки), в основу якої покладено релятивістське уявлення, згідно з яким усі твердження членів суспільства про владу можуть бути кваліфіковані як політичний дискурс.

Показавши, що згадане положення піддається процедурі *reductio ad absurdum* (екстраполяція його на сферу природничого знання, наприклад, дала б змогу зараховувати кожне судження про природу до фізичного дискурсу, а про живе – до біологічного), ми звернули також увагу на те, що ця «природна» установка приходить у суперечність із базовим визначенням політики (даним Аристотелем) як стосунків вільних і рівних самоврядної громади. «Батько» політичної науки при цьому спеціально відділяє їх від стосунків «пани-раби» та «батьки-діти», також владних, але за визначенням до політики не належних.

Практичним наслідком прийняття дослідником подібної релятивістської установки стає, між іншим, теоретична санкція «за умовчанням»

ставки (контр)еліт у перехідному суспільстві на ресентимент. У цьому сенсі в ретроспективі успішного завершення українського кейсу демократичного транзиту ми можемо інтерпретувати його доленосні моменти, якими постали загальнонаціональні харизматичні рухи опору 2004 і 2013–2014 рр., у плані мисленнєвого експерименту, перенесеного в публічний простір: коли за певних умов частина управлінського класу здійснює спробу слідувати релятивістській гіпотезі в напрямі довільного перекроювання національного порядку денного (що містить загрозу повороту до неоавторитарної альтернативи, за білорусько-російським прецедентом), транзитна громада, за Поппером, здійснює її фальсифікацію.

Концептуалізуючи відповідний алгоритм (цикл) у контексті згаданого вище герменевтичного повороту як відтворювану процедуру своєрідної «герменевтики дорослішання», ми ввели уявлення про герменевтичну мережу, що дає змогу в горизонті виклик – відповідь від-рефлексувати *нелінійний* вимір зростання компетенцій громадян щодо самоврядування; коли в перебігу «естафети генерацій» вирішального значення набуває «м'яка сила» мереж (згадаємо концепт Фуко «влада-знання») у солідарному протистоянні громадянського суспільства, до «коренів трави» включно, спробі «шантажистської держави» (blackmail state) легітимізувати себе, подібно злодію в законі, зберігаючи водночас, як у жанрі «багатовекторності», імідж орієнтованої на Захід.

У монографії «Пригадуваний ресурс. Момент відповідальності в українському політичному дискурсі перехідної доби (1985–2014 рр.)» (Щербенко, 2019), спираючись, зокрема, на доробок таких дослідників, як Б. Андерсон (концепція уявленої спільноти), Р. Патнем (соціальний капітал), Ч. Тіллі (інвестиції мереж довіри в публічну сферу), запропонована динамічна модель зростання спроможності громади в обстоюванні республіканських

засад конституційного ладу («борітеся – поборе»), що постає на перетині інституційних, комунікативних і ціннісних чинників детермінації. У ній імпліцитно наявний генераційний вимір проблеми, який автор зачіпав у ролі публічного інтелектуала, зокрема, на такому представницькому майданчику, як «Українська правда» (Щербенко, 2010; Щербенко, 2011).

Драматичний зсув не лише національного, а й глобального порядку денного в горизонті «ситуації 02/24» (після чого, на думку частини експертів, до якої тут приєднуємося, неможливо вести обговорення глобальних проблем у контексті «ситуації постмодерну») змінив акценти підходу до проблеми «дискурс і відповідальність», що у світлі сказаного вище спонукає до вміщення у фокус розгляду проблематики травми модернізації та її опрацювання (досвід, за Ньютоном, не те, що відбувається з вами, а те, що ви робите з тим, що відбувається з вами). Симптоматичний епізод полеміки провідних представників української філософської спільноти з Ю. Габермасом, одним із фундаторів комунікативної практичної філософії (Єрмоленко, 2022; Бистрицький, Ситніченко, 2022), засвідчує необхідність прояснення теоретичних засновків цього впливового (до певної міри «мейнстримового») напрямку у світлі нових і глобальних викликів.

Мета дослідження – виявити вплив чинника травми модернізації на дискурсивні практики перехідного суспільства в плані забезпечення нередуційного характеру дослідницької програми вивчення суспільно-політичного дискурсу як носія інституційної пам'яті демократичного транзиту.

Виклад основного матеріалу. В одній із перших вітчизняних публікацій, присвячених темі травми та її опрацювання, наведено свідчення Р.Дж. Ліфтона, яке дає змогу побачити засадничо складний рівень компетенцій, необхідних у цій царині, що, очевидно, не піддається редукції. Говорячи про підготовку до дослідження, присвяченого темі нацистських лікарів, він так оповідає про свою бесіду з Елі Візелем, чиє ім'я стало символом опору непам'яті людства.

«Ми з Візелем давні друзі, і він був дуже зацікавлений у моїй роботі про нацистських докторів і всіляко підтримував її. І коли я повернувся, коли вперше почав занурюватися в ці інтерв'ю

і читати всі ті речі, які я мусив прочитати, я якось пив каву з Елі. Я сказав йому, доволі стримано, але не зовсім побіжно: «Добре, що ти такий захоплений моєю роботою, але мені вже сняться страхітливі кошмари. Ніби я за колючим дротом, і не лише я сам, а й моя дружина і діти, і це так болісно». І він подивився на мене поглядом, який не був недобрим, але й особливо співчутливим теж не був, просто глянув на мене, а тоді кивнув і сказав: «Добре. Тепер ти можеш зробити це дослідження» (Карут, 2017, с. 45–46).

В іншому фрагменті бесіди, торкаючись зміни парадигм у царині психоаналізу, дослідник оповідає, як під час зустрічі з Жаком Лаканом поставив запитання, чому той залишився в межах Фройдівського підходу, хоча міг створити ширшу концепцію. Відповідь, яку дістав оповідач, була такою: «Так, ви маєте рацію. За логікою, ситуація мала бути в параметрах життя і смерті. Я погоджуюся з вами. Проте я належу до іншої формації й на тих позиціях я й залишаюся» (Карут, 2017, с. 26).

Отже, звертаючись до проблеми травми, дослідник має поєднувати в одній особі розвинуту здатність до емпатії та критичної рефлексії. Чи гарантоване подібне поєднання компетенцій в одній особі? Питання, зрозуміло, риторичне.

Проте що відбувається, коли посттравматичне суспільство не має подібної фігури (травму переходу при цьому в контексті модерну розглядаємо як необхідний етап)? Очевидною відповіддю виявляється ставка на ресентимент (і то успішна, зокрема, унаслідок «відступництва кліриків», за Бенда¹).

Чи надається до розгляду (представлення) як гарантований, наприклад, такий поширений у модерному світі досвід, як (між)національне примирення? Навіть після таких промовистих прецедентів, як німецько-польське та німецько-французьке примирення, залишається відкритим, як відомо, питання вірменського геноциду (1915).

У світлі сьогоднішніх викликів питання набуває граничної актуальності. Що заважає припустити, що визнання *Кремлем*² «гено-

¹ У цьому пункті звернемо увагу на принципову нередукованість феномена травми в плані набуття досвіду, зважаючи на неможливість елімінувати його багатомірність, що включає, між іншим, релігійний аспект.

² Акцентуємо тут розрізнення російської культури як частини світової, до якої зробили внесок й українці, та усталеного комплексу авторитарних практик, умовно, «спадщини Чингісхана».

циду – 22» не побачать цілі покоління? Подібний сценарій видається тим імовірнішим, що по сьогодні не реалізовані на рівні публічних уявлень сценарії французько- й американсько- в'єтнамського примирення.

Якщо в цьому контексті подивитися на ситуацію з травмою *Афгану*, коли не стало Союзу РСР, у якому названа травма, по суті, залишилася не відрефлектованою, попри окремі подвижницькі зусилля (згадаємо тут ім'я С. Алексієвич), отримуємо сценарій «незавершеного циклу», коли примирення може не настати через зникнення однієї зі сторін³.

Підсумовуючи попередній виклад, відзначимо в плані негарантованого завершення герменевтичного циклу примирення парадоксальний (асиметричний) вимір проблеми: прощення постає актом, доступним лише несправедливо скривдженій стороні⁴.

Переходячи далі до новітнього досвіду часів Незалежності, укажемо в контексті дослідження на кореляцію в генераційному плані етапів демократичного транзиту (відповідно до схеми «лібералізація, інституціоналізація, консолідація») та опрацювання в порядку постдії харизматичних рухів 2004 і 2013–2014 рр. травм модернізації (Чорнобиль, Голодомор, «ленінопад»).

У попередніх публікаціях ми констатували евристичний потенціал герменевтичного виміру проблеми, відзначивши відкритий характер мережевої «архітектури» її дослідження. Так, звертаючись до розкриття емансипаційного чинника феномена Майдану як гібридної владної гри (і задіявши при цьому потенціал евристики «Старого режиму та Революції» Токвіля або «розчакловування світу» Вебера), дослідник може, залишаючись у контексті викликів «пострадянського» горизонту суспільства перехідної доби, здобувати нове знання й не залежати від успіхів іншої герменевтичної мережі, яка вміщує феномен Майдану в контекст цілого модерну (звертаючись при цьому для інтерпретації його в аспекті емансипуючої революційної «гри» до неоліберальної евристики Гаєка).

³ Те, що подібний сценарій передбачений у фольклорі модерної доби, засвідчує такий його зразок часів радянсько-китайської конфронтації: на питання до китайського керівництва, скільки триватиме ворожнеча Китаю та Радянського Союзу, було дано відповідь: ворожнеча Китаю і Радянського Союзу триватиме п'ять тисяч років. На той час Радянського Союзу давно не буде, але ворожнеча ще певний час залишиться.

⁴ Граничним випадком, імовірно, є тут звернення Сина Божого: «Відпусти їм, Отче, бо не відають, що творять».

Проте, коли тепер ми спробуємо вписати подану вище проблематику, пов'язану з опрацюванням травми, в концептуальні рамки деліберативної теорії (вплив якої поширився в експертних колах у перші десятиліття Незалежності), це виявиться недосяжним. Орієнтована на суто нормативістський підхід за своїми ідеалізаціями єдино можливої поведінки відповідальних акторів, компетентних щодо дискутованих питань національного порядку денного, вона засадничо не передбачає ставки на ресентимент з боку (контр)еліт: сценарію, що визначив вододіл між траєкторіями російсько-білоруської й української трансформацій.

Святе місце не буває порожнє. Зважаючи на роль суспільно-політичного дискурсу як носія інституційної пам'яті демократичного транзиту, про що йшлося вище, для відповіді на питання «Як Україні вдалося?» нам доведеться, вийшовши за межі академічних експертних кіл, звернутися до феномена *органічної інтелекції*, за Грамші, нові когорти якої (редактори ЗМІ, публічні інтелектуали, блогери), відігравши ключову роль у зміні «звичок серця» громади, суттєвою мірою визначили вектор герменевтики дорослішання⁵, завдяки якому історик Я. Грицак міг висунути тезу про першу у світі революцію креативного класу (2014).

Не входячи тут у докладний аналіз потенційно евристичного положення, позначимо в цьому світлі кілька пунктів, які, на нашу думку, дадуть змогу зберегти напрацювання науковців перших декад української Незалежності, «розшивши» при цьому вузькі місця двох дослідницьких програм (деліберативної теорії та критичного дискурс-аналізу), що їх ми зачіпали в ході розгляду; де спільним знаменником є непроблематизоване уявлення єдино можливого теоретично сценарію, що залишає за лаштунками розгляду, по суті, весь досвід дорослішання транзитної громади, зокрема, і в плані опрацювання травм.

Перший крок у цьому напрямі зроблено вже по гарячих слідах харизматичного руху 2013–2014 рр., коли герменевтична мережа Революції Гідності запропонувала концепт (*p*)

⁵ Пошлемося тут на своєрідну стихійну метагерменевтику перехідної доби, що складалася подібно до серіалу та яку можна представити як інтеріоризацію «пересічним» громадянином драматичних подій транзиту: «Мойсей сорок років водив народ пустелею, доки вимерли народжені в рабстві», «дякувати Кучмі, Януковичу за Майдан», «я крапля в океані».

еволюції. Він дає змогу ввести в поле розгляду нелінійний складник цієї гібридної «гри», зокрема такий чинник, як «аргумент зомбі» (Леонов, 2017) (включно з Орвеловими його конотаціями).

Подібним чином, на нашу думку, варто діяти, скоригувавши непроблематизоване теоретичне уявлення політичної лінгвістики щодо метафори як чи не єдиного у своєму роді тропу, який визначає перформативний вимір суспільно-політичного дискурсу як комплексу владних ігор (пор. назву відомої книжки «Метафори, якими ми живемо» (Lacoff, Johnson, 1980)). Чи не маємо ми надто у світлі новітнього досвіду визнати, що в добу революційну/воєнну живемо також *гіперболами* (це пояснює в тому числі актуалізацію в ході згаданих «ігор» релігійної символіки: як і в окопах, на барикадах немає атеїстів)?

Саме тут урахування чинника травми та її (не)опрацювання дає змогу намітити важливий вододіл, який, наслідуючи Р. Барта з його «смертю автора», назовемо смертю *реципієнта*⁶.

Показовий тут відомий епізод Августинової сповіді, коли він *іншими* очима перечитує раніше відомі рядки. Чи здатний він «розвідати» вже побачене? Питання знову риторичне.

Подивимося в цьому світлі на рецепцію вітчизняною експертною спільнотою «першого призову» доби Незалежності напрацьованих комунікативної практичної філософії (представленої іменами Габермаса, Апеля та ін.), що імпліцитно включає досвід опрацювання «німецької вини», до якого долучилося *все* західнонімецьке суспільство⁷. Чи дала змогу вона «зняти» труд опрацювання власної травми, який становив підмурівок української герменевтики дорослішання?

Нині, спираючись на підсумки ніби самою історією поставленого експерименту (що включає, між іншим, і набуття Церквою, починаючи

⁶ У першому наближенні пояснимо це так: нові метафори суспільству можуть бути доступні й еволюційно, «умовно безкоштовно» (достатньо перекласти працю, яка вже здобула певний успіх за кордоном, сприявши поширенню нової інтелектуальної моди, що залишається справою смаку); за нові гіперболи воно сплачує, як правило, за законами воєнного/революційного часу. Буде це Французька революція, коли п'ять мільйонів французів, за Констаном, віддали життя, щоб не вважатися підданими; чи ближча хронологічно Друга світова («я не беру участь у війні, війна бере участь у мені», за Ю. Левітанським), мир підписує інша спільнота, ніж та, яка розв'язала війну.

⁷ Як зауважив свого часу із цього приводу Мераб Мамардашвілі, у західному суспільстві, на його думку, виключене повторення фашизму.

з Революції Гідності, статусу ключового поряд із волонтерами й армією, актора в обороні національної ідентичності й ролі лідера суспільної довіри), можна вже говорити про неповну релевантність інтелектуальних конструкцій деліберативної теорії, як вона була запозичена, для українського кейсу через *елімінацію* де-факто чинника травми. У «прекрасному новому світі» суто нормативістського підходу сценарій нової травми (нині затребуваний Кліо) не передбачається⁸.

У цьому пункті, який показує неможливість обійти власний «труд трауру», за Фройдом, спираючись на попередній виклад і виявивши наріжний, що засвідчує досвід, характер опрацювання травми модернізації в цілому герменевтики дорослішання вітчизняної громади, ми можемо, акцентувавши *генераційний* його вимір (що легше побачити в апофатичній ретроспективі, поступового прозоріння та розставання з ілюзіями), у горизонті нових глобальних викликів позначити можливі напрями дальшого зростання (зрілості) української громади.

Вище вже йшлося про травму «Афгану». Наразі через амбівалентний статус у контексті постановки новітньої української державності вона не набула визначеної оцінки (на неї, наприклад, не поширюється дія законів про декомунізацію). Очевидно, поступово постане питання української участі в «неоголошених війнах», які вів СРСР у добу Холодної війни, для якої осмислення війни в Афганістані може стати свого роду модельним.

При цьому автор, утримуючись від припущень, якого формату має набути процедура примирення (у тому числі з власною історією⁹), радше хотів би акцентувати *генераційний* вимір виклику на цьому шляху цивілізації, що не піддається редукції.

Звернувши увагу на кілька революційного масштабу проривів, які залишили непроминальний слід в історії (генерації грецького «дива», першохристиян, Ренесансу/Реформації, Просвіти/Романтизму), до яких, не виключено, вже можемо додати «генерацію 1968», і те, що кожна з них знаходила своє неповторне обличчя (чи радше лик)

⁸ У ретроспективі можна пов'язати це з історичним контекстом повоєнної Німеччини, з його подоланням минулого, коли горизонт уяви, визначений устроєм біполярного світу, виступаючи безальтернативним, міг інтерпретуватися через протиставлення демократії й авторитаризму як самоочевидне й достатнє.

⁹ Згадаємо ще раз позицію Лакана.

у горизонті пошуку відповідей на безпрецедентні виклики, підсумково поставши «вічним(-ою) співбесідником(-цею)», чи не варто розглядати саму опцію народження нової унікальної генерації (співбесідниці) також у плані теодицеї, інакше кажучи, нового доказу буття Божого?

Висновки. Розглянувши в річищі герменевтичного повороту, що почав розгортатися в українській філософії після 2014 року, ми звернулися до аналізу впливу чинника травми модернізації та її опрацювання на суспільно-політичний дискурс українського перехідного суспільства. Показавши складний характер компетенцій, необхідний для дослідника в разі звернення до феномена травми, і відзначивши, що відсутність фігури носія подібних компетенцій робить завершення герменевтичного циклу примирення негарантованим,

ми далі констатували, що специфіку вітчизняного кейсу демократичного транзиту в цьому плані визначили зусилля нових когорт органічної інтелігенції, за Грамші: редакторів ЗМІ, публічних інтелектуалів, блогерів. Водночас академічні дослідження сфери суспільно-політичного дискурсу, позначені впливом комунікативної практичної філософії, орієнтованої на суто нормативістський підхід, елімінуючи чинник травми, залишають «за кадром», по суті, весь досвід української герменевтики дорослішання). У контексті розгляду ми звернули увагу на потенційно евристичне розрізнення тропів метафори та гіперболи, що корелюють із переважно еволюційним і революційним етапами суспільних змін, і позначили ймовірні напрями подальшого дослідження проблеми з урахуванням генераційного її виміру.

Список використаних джерел:

1. Бистрицький Є., Ситніченко Л. (2022) Філософія і дискурс війни: конфлікт світів як межа комунікативної теорії Юргена Габермаса. *Філософська думка*. № 3. С. 64–82.
2. Єрмоленко А. (2022) Спротив замість перемовин. *Філософська думка*. № 3. С. 59–63.
3. Йосипенко С. (2022) До проблеми рецепції та впливу в історії філософії. *Філософська думка*. № 2. С. 6–23.
4. Карут К., ред. (2017) Почути травму. Розмови з провідними спеціалістами з теорії та лікування катастрофічних досвідів. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА.
5. Леонов А. (2017) «Аргумент зомбі» проти матеріалізму: основи та перспективи подальшого дослідження. *Філософська думка*. № 3. С. 57–77.
6. Щербенко Е. (2010) Генерація Майдану. Загальнонаціональний рух і пакт еліт. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2010/07/20/5232633/>.
7. Щербенко Е. (2011) Генерація Майдану. Зроби як для себе. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2011/11/14/6738919/>.
8. Щербенко Е. (2019) Пригадуваний ресурс. Момент відповідальності в українському політичному дискурсі перехідної доби (1985–2014 рр.). Київ : ІППЕНД.
9. Lacoff G., Johnson M. (1980) *Metaphors We Live By*. University of Chicago Press.

References:

1. Bystrytskyi Ye., Sytnichenko L. (2022) *Filosofija i diskurs viiny: konflikt svitiv yak mezha komunikativnoi teorii Yurgena Habermasa*. *Filosofska dumka*. № 3. S. 64–82 [in Ukrainian].
2. Karut K., red. (2017) *Pochuty travmu. Rozmovy z providnymy spetsialistamy z teorii ta likuvannia katastrofichnykh dosvidiv*. Kyiv : DUKH I LITERA [in Ukrainian].
3. Lacoff G., Johnson M. (1980) *Metaphors We Live By*. University of Chicago Press.
4. Leonov A. (2017) ‘Arhument zombi’ proty materializmu: osnovy ta perspektvyvy podalshoho doslidzhennia. *Filosofska dumka*. № 3. S. 57–77 [in Ukrainian].
5. Shcherbno E. (2010) *Heneratsiia Maidanu. Zahalnonatsionalnyi rukh i pakt elit*. Retrieved from: <https://www.pravda.com.ua/articles/2010/07/20/5232633> [in Ukrainian].
6. Shcherbenko E. (2011) *Heneratsiia Maidanu. Zroby yak dlia sebe*. Retrieved from: <https://www.pravda.com.ua/articles/2011/11/14/6738919> [in Ukrainian].
7. Shcherbenko E. (2019) *Pryhaduvanyi resurs. Moment vidpovidalnosti v ukrainskomu politychnomu dyskursi perekhidnoi doby (1985–2014 rr.)*. Kyiv IPIEND [in Ukrainian].
8. Yermolenko A. (2022) *Sprotyv zamist peremovyn*. *Filosofska dumka*. № 3. S. 59–63 [in Ukrainian].
9. Yosypenko S. (2022) *Do problemy retseptsii ta vplyvu v istorii filosofii*. *Filosofska dumka*. № 2. S. 6–23 [in Ukrainian].